

BEOGRAD I SARAJEVO: CENTRI ISLAMSKJE ZAJEDNICE IZMEĐU DVA SVETSKA RATA**

Apstrakt: U radu istražujem položaj i ulogu Islamske verske zajednice (IVZ) u periodu nakon formiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije Kraljevine Jugoslavije) do početka Drugog svetskog rata. Tokom ovog perioda muslimani u Kraljevini našli su se podeljeni između dva centra – Beograda i Sarajeva. Središte rada predstavljaju odnosi između tadašnje Kraljevine i IVZ, koji su se odrazili na položaj i autonomiju ove verske zajednice. U analitičkom delu primenjujem Burdijeovu teoriju društvenih polja, a služim se istoriografskim izvorima, arhivskom građom i demografskim podacima. Ovim radom želim da doprinesem boljem razumevanju uzroka nepostojanja jedinstvene islamske zajednice na teritoriji Republike Srbije nakon raspada socijalističke Jugoslavije.

Ključne reči: Islamska verska zajednica (IVZ), Beograd, Sarajevo, Zakon o islamskoj zajednici, Burdijeova teorija polja

Uvod

Nakon raspada socijalističke Jugoslavije, pitanje centra Islamske zajednice – Beograd i/ili Sarajevo – ponovo je aktuelno, posebno nakon 2006. godine, kada je u Republici Srbiji donet Zakon o crkvama i verskim zajednicama.¹ U nastojanju da analiziram pitanje centra Islamske verske zajednice (dalje u tekstu IVZ), služila sam se arhivskom građom i raznovrsnim studijama koje su često istu situaciju interpretirale na potpuno različite načine. Ovim radom

* sana.migati@gmail.com

** Ovaj rad je deo doktorata koji pišem na Univerzitetu u Erfurtu, pod nazivom „The Politization of Islam in the Balkans and its Effect on Serbia after 2000” (Politizacija islama na Balkanu i njen uticaj na Srbiju nakon 2000).

1 Zakon o crkvama i verskim zajednicama (2006), videti: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_crkva_i_verskim_zajednicama.html; pristupljeno 9.05.2019.

želim da doprinesem boljem razumevanju odsustva jedinstva sadašnje islamske zajednice u Republici Srbiji.

Na teritoriji Republike Srbije postoje dve dominantne islamske zajednice, od kojih, do današnjih dana, nijedna nije registrovana, ali obe mogu vršiti svoju delatnost. U razumevanju ovog savremenog fenomena jasno se može uočiti mreža odnosa između različitih socioloških faktora, političkih aktera, kao i muslimanskih manjinskih političkih partija. S tim u vezi, istraživanje položaja IVZ između dva svetska rata čini se nezaobilaznim za bolje razumevanje uzroka odsustva jedinstvene Islamske zajednice u Republici Srbiji. Kada je reč o položaju i centru IVZ između dva rata u ovom periodu mogu se izdvojiti tri faze: 1. postojanje dva centra IVZ: Beograd i Sarajevo (1919–1930); 2. centar IVZ u Beogradu (1930–1936); 3. centar IVZ u Sarajevu (od 1936. godine do raspada Kraljevine Jugoslavije). Svaki period je imao svoje protivnike i zagovornike, pre svega u samoj IVZ.

U radu se ukratko osvrćem na položaj muslimana u Srbiji i BiH nakon pada Osmanskog carstva, a zatim dajem kratak istoriografski osvrt na ustanovljenje islamske zajednice u Beogradu i Sarajevu između dva svetska rata. Nakon toga, primenom Burdijeove teorije polja, analiziram autonomiju IVZ. Uvidom u aktivnosti dejstvenika (agensa) IVZ, opisujem simbolički kapital koji čini specifičnost predmetnog polja i ukazujem na glavne agense. Na kraju, zaključujem da su se procesi iz političkog polja reflektovali na polje IVZ i uticali na njen položaj u državi i društvu.

Položaj muslimana u Srbiji nakon odlaska Osmanlija

Balkansko poluostrvo su u 19. veku obeležili nacionalno-oslobodilački pokreti balkanskih hrišćana protiv viševjekovne osmanske uprave. Formiraju su nove hrišćanske države – Srbija, Crna Gora, Bugarska, Grčka, Rumunija. Muslimansko stanovništvo je pak u tom periodu, zbog mnogih političkih, ekonomskih ili verskih pritisaka, napuštalo teritorije novoosnovanih nacija-država. Muslimani koji su ostali u Srbiji i dalje su nazivani *Turcima*, ali ne po etničkom, već isključivo po verskom principu. Njihov ukupan broj je bio nešto veći od šest hiljada ljudi, uglavnom naseljenih u gradovima (Šaljić 2013, 345; Pržić 1933, 58).

Srbija je svoju punu nezavisnost stekla na Berlinskom kongresu 1878. godine, kada su Berlinskim ugovorom prvi put proklamovana i verska prava manjina. Ta prava su podrazumevala, pre svega, da se odnos prema pravoslavnom stanovništvu bazira na slobodi za sva domaća i strana lica u otvorenom praktikovanju svih oblika vere, kako je propisivao Berlinski ugovor (Šaljić 2013, 346).

Ipak, čitavu deceniju pre Berlinskog ugovora knez Mihailo Obrenović je izabrao beogradsku Barjakli-džamiju, kao i jednu kuću za stanovanje hodže, da se oprave i osposobe za muslimansku zajednicu u gradu.² Ukazom kneza Miha-ila 18/30. maja 1868. godine, ova zajednica u Beogradu je i ozvaničena, a islam-ska veroispovest priznata kao postojeća u Kneževini (Šaljić 2013, 345–347). Ovaj ukaz se može posmatrati kao određena vrsta zaštite manjina u Srbiji pre Berlinskog kongresa, iako je Srbija u ovom trenutku još uvek vazalna država.

Za muslimane koji su ostali na teritoriji Srbije od 1868. godine srpska vlad-a je organizovala verski život kako bi mogli da obavljaju svoje verozakonske obrede i insistirala na dovođenju učenog muslimanskog sveštenstva, neretko iz Bosne. Razlog za to bi se mogao tražiti u činjenici da je preostalo muslimansko stanovništvo u Beogradu i Srbiji, osim što je bilo malobrojno, bilo pre svega siromašnog stanja i nedovoljnog obrazovanja. Lokalni muslimani su se, pak, često bunili zbog odluka da se njihovi verski poglavari dovode iz drugih krajeva. Berlinskim ugovorom je, kako je pomenuto, verskim manjinama u Kneževini Srbiji zvanično zajamčena posebna zaštita – mada je ona u praksi očito primenjivana i ranije, kako sam već spomenula – a nastavljena je da se primenjuje, po gotovo istom principu, i u godinama nakon Berlinskog kongre-sa (Šaljić 2013, 358).

Proširenjem zemlje nakon Srpsko-turskih ratova (1876–1878), odnosno pripajanjem teritorija niškog, pirotskog, topličkog i vranjskog okruga, povećan je broj muslimana. Stoga se tada Niš pokazao kao najbolje rešenje za sedište muslimanske verske zajednice u Kneževini/Kraljevini Srbiji, na čijem se čelu našao muftija.³ Do Balkanskih ratova, bilo je oko 15.000 muslimana u Srbiji (Raković 2015, 128). Međutim, nakon završetka Balkanskih ratova 1912. i 1913. godine, Srbija priključuje svojim teritorijama Makedoniju, Kosovo i veći deo Metohije, te Rašku oblast, sa značajnim brojem muslimanskog stanovništva (Novaković 2003, 462; Raković 2015, 128).

Islamska verska zajednica je na ovim područjima pripadala, do Balkanskih ratova, jedinstvenoj Islamskoj verskoj zajednici Osmanskog carstva, a time je bila i hijerarhijski potčinjena centralnim duhovnim organima u Istambulu. Nakon okončanja Balkanskih ratova i značajnog uvećanja državne teritorije, dolazi do preuređenja unutrašnje organizacije Islamske zajednice u Kraljevini Srbiji: Ministarski savet Kraljevine Srbije je ustanovio Vrhovno muftijstvo, na čijem čelu je bio vrhovni muftija sa sedištem u Nišu, a srezovi na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji su dobili svoje muftije, koji su plaćani iz budžeta Kraljevine Srbije preko Ministarstva prosvete i crkvenih dela (Antić, Veković 2012, 105; Raković 2015, 128).

2 Prema popisu stanovništva iz 1874. godine, u Srbiji je živelo 6.176 muslimana, od toga naj-više u Aleksinačkom okrugu – 1.242, zatim u Knjaževačkom 1.101, Podrinskom 973 i Ša-bačkom 688. U ostalim okruzima ih je bilo manje. U Beogradu je, prema popisu, živelo 36 muslimana. Osim ovih 36 beogradskih, svi se prema popisu vode kao Cigani (Državopis Srbije IX 1879, 152; Šaljić 2013, 346).

3 Na osnovu izvora i literature koji su mi bili na raspolaganju, nisam mogla da utvrdim godi-nu kada Niš postaje sedište IVZ, verovatno stoga što se tada malo toga regulisalo uredbama i zakonima za verske manjine.

Položaj muslimana u Bosni i Hercegovini

Nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878, dolazi do velikih promena u organizaciji verske vlasti. Prekidom državno-pravnih veza sa Istanbulom, bosanskohercegovački muslimani su ostali bez verskog poglavara. Odvajanje muslimana od Istanbula i njihovo vezivanje za Austro-Ugarsku bilo je u interesu Monarhije i prvenstveno je imalo politički značaj. Iz tog razloga, austrougarska administracija radila je na uspostavljanju posebne verske organizacije bosanskohercegovačkih muslimana koja bi bila nezavisna od Mešihata u Istanbulu (Šehić 1980, 20; Imamović 1997, 107).

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu otpočinje aktivniji proces odvajanja muslimana od Carigrada početkom 1881. godine. Šejh-ul-islam je naredne godine proglasio sarajevskog muftiju Mustafu Hilmi Omerovića (1816–1895) za bosanskog muftiju i ovlastio ga da može da postavlja verske službenike i šerijatske sudije, čime je indirektno priznao nezavisnost Islamske zajednice u BiH. S druge strane, car Franc Jozef je 17. oktobra 1882. godine imenovao muftiju Omerovića reis-ul-ulemom muslimana u Bosni i Hercegovini i četvoricu članova Ulema-medžlisa – ustanove Islamske zajednice zadužene za prosvetu i džamije – čime je dovršeno formiranje Islamske zajednice u BiH, nezavisne od carigradskog Mešihata (Šehić 1980, 22–24; Novaković 2004, 13–14). Tako su carevim ukazom postavljeni vrhovni poglavari s titulom reis-ul-uleme i članovi Ulema medžlisa (Novaković 2003, 452).

Nakon višegodišnjih borbi za oslobađanje od prevelikog državnog uticaja i obezbeđivanja prava da samostalno upravljaju verskim poslovima, islamskim školstvom i vakufskom imovinom, prihvaćeni su zahtevi bosansko-hercegovačkih muslimana. Ti zahtevi su ugrađeni u odredbe statuta, koji je potpisom austrijskog cara stupio na snagu 1909. pod nazivom „Statut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini”; statut ostaje na snazi sve do 1930. godine (Šehić 1980, 22–24). Statutom je utvrđeno uređenje i organizacija Islamske verske zajednice, koja se zasnivala na principu samoupravnih izabranih tela. Ovakav organizacioni poredak Islamske zajednice za Bosnu i Hercegovinu ostao je na snazi u zapadnim delovima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca sve do 1930. godine (Novaković 2003, 452–453).

Treba napomenuti da je teško govoriti o političkom životu bosanskohercegovačkih muslimana, a ne dovesti ga u vezu s agrarnim pitanjem. Seosko stanovništvo činilo je ogroman deo BiH.⁴ I dalje su postojali feudalni od-

4 Prema statistici iz 1910, od 1,898.044 stanovnika BiH, 1,668.587 ili 88% stanovništva se bavilo poljoprivredom. Prema istoj statistici, vlasnička struktura poseda, prema konfesiji, bila je sledeća: (1) Posednici koji su imali kmetove: muslimani 91,5%, pravoslavni 6,05%, rimokatolici 2,55% i ostali 0, 25%; (2) Slobodni seljaci: muslimani 56,65%, pravoslavni 25,87%, rimokatolici 16,74% i ostali 0,74%; (3) Kmetovi: muslimani 7,21%, pravoslavni 54,59%, rimokatolici 37,84%. S obzirom na ovakve odnose u vlasničkoj strukturi poljoprivrednih poseda Bosne i Hercegovine, nacionalno pitanje se formalno poistovećivalo s nerešenim seljačkim pitanjem (Purivatra 1970, 142).

nosi pod osmanskom i austrougarskom okupacijom. Stoga je agrarno pitanje BiH predstavljalo jedan od najvažnijih socijalno-ekonomskih, konfesionalno-nacionalnih i političkih problema u vreme formiranja Kraljevine SHS (Purivatra 1970, 141). U godinama osnivanja nove Kraljevine sprovedene su razne mere i davana razna obećanja, koja su imala za cilj da smire revolucionarno raspoloženje seljaštva nadahnuto ruskom Oktobarskom revolucijom. Teška socio-ekonomska situacija na selu neretko se odražavala i na versko-nacionalne odnose, i to ponekad u takvom obimu da nije moglo da se čeka s rešavanjem kmetskih odnosa i oduzimanjem zemlje feudalcima (Purivatra 1970, 143). Kada je reč o agrarnom pitanju u BiH, 1918. godine klasno-socijalni momenat igrao je značajnu ulogu, ali tada dolaze do izražaja i potencijalne versko-nacionalne razlike. Zanimljivo je to da su se muslimanski kmetovi i seoska sirotinja počeli solidarisati s muslimanskim feudalcima i podržavati njihove političke akcije, što nije bio slučaj na početku revolucionarnih aktivnosti vezanih za agrarno pitanje. Ovakvoj situaciji dosta je doprinela politička aktivnost muslimanskih feudalaca, koji su tumačili revolucionarne akcije kmetova kao napad s čistim verskim predznakom i opasnost za veru (Purivatra 1970, 145).

Beograd i Sarajevo: centri islamskih zajednica muslimana Kraljevine (1919–1930)

Vlada Kraljevine Srbije i predstavnici Jugoslovenskog odbora u Londonu 20. jula 1917. godine potpisali su Krfsku deklaraciju, u kojoj su se izjasnili za stvaranje jedinstvene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Tačka 7. deklaracije ističe:

Sve priznate veroispovesti vršiće se slobodno i javno. Pravoslavna, Rimokatolička i Muhamedanska veroispovest, koje su po broju sledbenika najčešće u našem narodu, biće jednake i ravnopravne prema državi. Na osnovu ovih principa zakonodavac će se starati da se čuva i drži konfesionalan mir, koji odgovara duhu i prošlosti celokupnog naroda (Degan 1972, 84).

Treba napomenuti da u ovoj deklaraciji nigde nije bilo reči o nacionalnim manjinama, niti o odnosu države prema njima (Degan 1972, 84; Jahić 2010, 70). Pored toga, muslimani su članom 10. Ugovora o zaštiti manjina s Kraljevinom SHS od 10.09.1919. dobili poseban status manjine. Ovaj ugovor bio je deo sistema zaštite manjina, koji su posle Prvog svetskog rata Glavne savezničke i udružene sile zahtevale od svih pobedenih država, malih i srednjih zemalja koje su bile na strani pobednika i država koje su htele da stupe u Ligu naroda. Dakle, ovaj sistem nije obavezivao sve zemlje, niti je štitio sve nacionalne, verske, jezičke i druge manjine u bilo kojoj zemlji na svetu. Zanimljivo je da za Francusku, Belgiju, Italiju, Britaniju i skandinavske zemlje nisu važile ove obaveze (Degan 1972, 56).

Stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Islamska zajednica zadržala je isti položaj i organizaciju koju je imala u državama i pokrajinama koje su ušle u sastav nove države. Na području Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije važio je austrougarski Statut iz 1909, sa sedištem reis-ul-uleme i drugih verskih organa u Sarajevu. Dok je, s druge strane, sedište Vrhovnog muftijstva i vrhovnog muftije za istočni deo zemlje – odnosno teritorije nekadašnje Kraljevine Srbije, kojoj su se u novembru 1918. godine prisajedinile Crna Gora, Srem, Banat, Bačka i Baranja – preseljeno 1919. iz Niša u Beograd. Tako su reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević i vrhovni muftija Mehmed Zekerijah Ćinara delovali na svojim područjima, i u okviru posebnih propisa, te iz tog razloga nije dolazilo do preplitanja nadležnosti i mešanja kompetencija.

Prema Popisu iz 1921. godine, ukupan broj muslimana iznosio je 1.345.271 ili 11,22% stanovnika Kraljevine SHS. Kad je reč o kvantitativnom odnosu između islamskih vernika u Srbiji (Raška oblast, Kosovo i Metohija i Makedonija)⁵ i Bosni i Hercegovini, popis pokazuje da je u Srbiji živelo 728.476 (među njima oko 420.000 Albanaca i oko 150.000 Turaka), a u Bosni i Hercegovini 588.173 muslimana. Dakle, na teritoriji tadašnje Srbije je je živelo više muslimana, ukupno uzev, nego u BiH, dok je u BiH bilo znatno više islamskih vernika slovenskog porekla (Raković 2015, 129).

Vidovdanski Ustav Kraljevine SHS donešen je 28.6.1921, a član 12. ovog Ustava garantovao je ravnopravnost svim priznatim religijama, među koje je spadala i islamska. Muslimani su tako kao verska zajednica, nezavisno od etničke pripadnosti, mogli po međunarodnom ugovoru da dobiju status manjine i to međunarodno pravno zaštićene⁶ (Degan 1972, 56).

Muslimani Kraljevine SHS našli su se tako podeljeni na dve islamske zajednice: Vrhovno muftijstvo na čelu s vrhovnim muftijom, sa sedištem u Beogradu i Ulem-medžlis na čelu s reis-ul-ulemom, sa sedištem u Sarajevu. Državne vlasti su ih oslovljavale i kao „Vrhovnog muftiju za teritoriju bivše Srbije, Južne Srbije i Crne Gore” odnosno „Reis-ul-ulemu za teritoriju bivše Bosne i Hercegovine”.⁷

Postojale su težnje da se organizacija IZ, koja je postojala u BiH, proširi na celu državu (Imamović 1998, 161). Međutim, tome se protivio beogradski vrhovni muftija, koji je svoju nadležnost proširio na Crnu Goru 1923. godine, kada je ukinut položaj vrhovnog crnogorskog muftije. Osim toga, protivila se i vlada kojoj nije odgovaralo širenje verske samouprave. Ministarstvo vera u Beogradu imalo je stvarnu upravu nad verskim poslovima muslimana izvan Bosne i Hercegovine. Vrhovni muftija, okružne i sreske muftije i džematski imami postavljani su od strane Ministarstva (*Ibid.*).

5 Misli se na teritoriju Kraljevine Srbije koju je imala pre Prvog svetskog rata i ulaska u Kraljevinu SHS; deo Metohije je pripao Crnoj Gori nakon Prvog Balkanskog rata.

6 Taj podatak je zanimljiv posebno kada se ima u vidu da u muslimansku manjinu spada i turska etnička manjina, te najveći deo albanske.

7 Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstva pravde Kraljevine Jugoslavije, Fascikla 134 – Odluka ministra pravde o sastavljanju Komisije za izradu i proučavanje Zakona o Islamskoj verskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije, 2.12.1929, br. 9795.

Dakle, državni vrh priznavao je reis-ul-ulemi u Sarajevu preimućstvo među jugoslovenskim muslimanima, ali mu nije dozvoljavao mešanje u život islamske zajednice u istočnom delu Kraljevine SHS (Radić 1995, 31). Takve prilike trajale su do uvođenja Šestojanuarske diktature kralja Aleksandra Karađorđevića 1929. godine.

Možda je korisno ukazati na položaj muslimanske elite u Kraljevini, koja je zbog svojih religijskih i kulturnih specifičnosti predstavljala posebnu versko-etničku grupaciju. Radi očuvanja socijalnih privilegija i osmanske tradicije u uslovima ubrzane jugoslovenske integracije bilo je pokušaja da se povežu bosanska i „južnosrbijanska” elita. Međutim, usled različitosti položaja i interesa ovih elita, ovakva ideja nije imala preteranog uspeha. Za razliku od kompaktne, pre svega jezički, islamske zajednice na prostoru BiH, na jugu Kraljevine bile su prisutne različite etničke i jezičke muslimanske zajednice (Jovanović 2013).

Beograd: sedište jugoslovenskog reis-ul-uleme (1930–1936)

Iako je Vidovdanskim ustavom 1921. godine predviđeno da se crkve i verske zajednice uređuju zakonom, te odluke nije bilo moguće ispoštovati zbog ukupnih političkih nestabilnosti i borbi, kao i nespremnosti vlade da dozvoli jedinstvo Islamske zajednice na teritoriji cele kraljevine (Radić 1995, 28). Međutim, situacija se drastično menja nakon državnog udara 6. januara 1929, kada je uvedena Šestojanuarska diktatura i proklamovano načelo o državnom i nacionalnom jedinstvu, pri čemu je režim nastojao da za ostvarenje tih ciljeva obezbedi podršku verskih zajednica.

Novom politikom državnog i nacionalnog unitarizma ukinuta je „plemenska podela” na Srbe, Hrvate i Slovence, nametnuto je integralno jugoslovenstvo, a Kraljevina SHS je 3. oktobra 1929. preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju. S tim u vezi, od 1929. do 1933, doneti su zakoni za sve značajnije i priznate verske zajednice. Njihove glavne karakteristike su zajedničke odredbe, kojima se potvrđuje da su verske zajednice deo državnog sistema i da država vrši kontrolu njihovog rada (Novaković 2004, 30).

Zakonom preimenovanja Kraljevine 1929. godine, vrhovni muftija IVZ je takođe imenovao svoju organizacionu strukturu kao Vrhovno muftijstvo Kraljevine Jugoslavije.⁸ S druge strane, i nakon preimenovanja države, ostali su na snazi titula reis-ul-ulema za Bosnu i Hercegovinu i naziv Ulema-medžlis za Bosnu i Hercegovinu.⁹

8 Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, versko odeljenje, Fascikla 134– Dopis vrhovnog muftije ministru pravde, 30.12.1929, br. 9795.

9 Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstva pravde Kraljevine Jugoslavije, versko odeljenje, Fascikla 134– Dopis reis-ul-uleme za Bosnu i Hercegovinu, 19.01.1930, br. 69/930.

Treba istaći da je 31. marta 1929. godine usvojen Zakon o uređenju šerijatskih sudova i šerijatskim sudijama, koji se odnosio na Islamsku zajednicu i koji je nagoveštavao stvaranje jedinstvene organizacije na celoj teritoriji Kraljevine Jugoslavije. Zakonom su osnovani sreski i dva vrhovna šerijatska suda, sa sedištem u Sarajevu i Skoplju.¹⁰

Stvaranje jedinstvene Islamske verske zajednice Kraljevine Jugoslavije

Kralj Aleksandar Karađorđević je 31. januara 1930. proglasio Zakon o Islamskoj verskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije prema kojem:

Svi muslimani u Kraljevini Jugoslaviji sačinjavaju jednu samostalnu Islamsku versku zajednicu, pod Reis-ul-ulemom kao vrhovnim verskim starešinom (Član 1).

Vrhovno versko starešinstvo (je) u Beogradu, sa Reis-ul-ulemom na čelu (Član 2).¹¹

Kralj je ukazom postavljao reis-ul-ulemu, članove Ulema-medžlisa i muftije, na predlog ministra pravde. Zajednica slobodno raspolaže i upravlja imovinom pod vrhovnim nadzorom države. Takođe, austrougarski Statut iz 1909. godine kao i propisi iz Kraljevine Srbije kojima je regulisana delatnost i položaj Islamske verske zajednice su ovim zakonom prestali da važe.

Kada se ovaj zakon analizira, može se uočiti da nije postojala namera zakonodavca da se ostvari jedinstvo Islamske verske zajednice na teritoriji cele Kraljevine. Reis-ul-ulema i Vrhovno versko starešinstvo predstavljali su jedinstvo islamske zajednice i njihova jurisdikcija prostirala se na teritoriji cele države. Međutim, Ulema-medžlis – zadužen za prosvetu i džamije i Vakufsko-mearifska veća – zadužbinsko-prosvetno telo, i dalje su imali bitne nadležnosti i delovali su potpuno samostalno i odvojeno u Sarajevu i Skoplju (Novaković 2003; 465–467; Karčić 2005, 152–156).

Kralj Aleksandar Karađorđević je ukazom od 26. februara 1930. imenovao Džemaludina Čauševića za prvog jugoslovenskog reis-ul-ulemu, sa sedištem u Beogradu. Zbog neslaganja s novim propisima o IVZ, bosansko-hercegovački reis-ul-ulema Čaušević je nakon daljih nesuglasica s vlastima odbio da stupi na dužnost. Zakon o izboru Reis-ul-uleme, članova Ulema-medžlisa i muftija i o prinadležnostima verskih službenika Islamske verske zajednice Kraljevine Jugoslavije donet je 4. juna 1930. godine. Kralj Aleksandar Karađorđević je na

10 Vidi: *Zakon o uređenju šerijatskih sudova i o šerijatskim sudijama od 31.03.1929*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1929.

11 Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstva pravde Kraljevine Jugoslavije, versko odeljenje, Fascikla 134 – Proglas Zakona o Islamskoj verskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije, 31.01.1930, br. 10580.

predlog ministra pravde Milana Srškića ukazom od 6. juna 1930. godine penzionisao reis-ul-ulemu Džemaludina Čauševića (Imamović 1998, 165–166; Jahić 2010, 361–362).

Pravni položaj i organizacija IVZ za vreme Šestojanuarske diktature regulisani su dakle Zakonom o IVZ Kraljevine Jugoslavije, od 31. januara 1930. godine i Zakonom o izboru Reis-ul-uleme, članova Ulema-medžlisa i muftija i o nadležnostima verskih službenika Islamske verske zajednice, od 4. juna 1930. godine. Ovim zakonima država nije samo odredila svoj odnos prema IVZ, nego je je regulisala i unutrašnju strukturu i organizaciju verskih zajednica i tako unapred propisala norme koje bi tek trebalo doneti Ustavom IVZ.

Ustav Islamske verske zajednice Kraljevine Jugoslavije donet je 9. jula 1930. godine, kojim je potvrđeno da je islam priznata vera, potpuno ravnopravna s ostalim religijama u Kraljevini Jugoslaviji. IVZ vrši vlast na osnovu šerijata, Zakona o IVZ i Ustava IVZ, a ciljevi su joj unapređenje verskog života i širenje islamskog morala i kulture među svojim pripadnicima. Međutim, Ustav IVZ Kraljevine Jugoslavije kod muslimana u Bosni i Hercegovini je izazvao nezadovoljstvo, jer su zakonskim putem poništena prava Islamske verske zajednice da samostalno bira organe i rukovodi verskom imovinom (Jahić 2010, 372–380; Novaković 2003, 465–467).

Prema Zakonu o izboru reis-ul-uleme (1930), jugoslovenski reis-ul-ulema biran je od strane versko-državne kurije (izbornog tela) koju su pored visokih verskih službenika Islamske verske zajednice činili i visoki državni službenici muslimanske vere. Kurija je birala trojicu kandidata, a ministar pravde je jednog od njih predlagao jugoslovenskom kralju za reis-ul-ulemu. Na taj način je za jugoslovenskog reis-ul-ulemu izabran Ibrahim Maglajlić, koji je ustoličen u beogradskoj Bajrakli-džamiji 31. oktobra 1930. godine, u prisustvu kralja Aleksandra Karađorđevića (Jahić 2010, 362–366).

Gotovo ista rešenja koje je za verske zajednice imao Vidovdanski ustav, zadržao je Oktroisani ustav, koji je stupio na snagu 31. septembra 1931. godine. Priznate verske zajednice, među kojima je bila i muslimanska, imale su jednak status pred zakonom i svoju veru su mogle javno ispovedati. Ustavom priznate religije imale su pravo da održavaju veze sa svojim verskim poglavarima i van granica države. Verskim predstavnicima bilo je zabranjeno da duhovnu vlast zloupotrebljavaju u partijske svrhe (Novaković 2003, 467, Jahić 2010, 362–366).

Sarajevo: sedište jugoslovenskog reis-ul-uleme (1936–1941)

Prema državnom popisu stanovništva iz 1931, u Kraljevini Jugoslaviji živelo je 1.561.166 muslimana ili 11,20% stanovnika. U Srbiji (Raška oblast, Kosovo i deo Metohije, te Makedonija) živelo je 776.652 muslimana (među kojima oko 485.000 Albanaca), a u Bosni i Hercegovini 718.079 muslimana koji su skoro svi bili slovenskog porekla (Popis 1931 v. u Popis 1991). U periodu 1921–1931.

broj muslimana na teritoriji tadašnje Srbije i Bosne i Hercegovine se skoro izjednačio (*Ibid.*).

Sve događaje u ovom periodu koji su u vezi sa IVZ treba posmatrati u okviru tadašnje političke situacije i odnosa snaga na političkoj sceni. Muslimani u Kraljevini predstavljali su važno potencijalno biračko telo, pa je zato bilo neophodno voditi računa o njihovim glasovima. Ipak, nakon atentata na kralja Aleksandra Karađorđevića 1934, nastavlja se neslaganje i sučeljavanje stavova jugoslovenskih muslimana oko sedišta reis-ul-uleme. Knez namesnik Pavle Karađorđević poverio je sredinom 1935. godine formiranje vlade Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici – novostvorenoj političkoj stranci koju su činili radikali Milana Stojadinovića, Slovenačkoj narodnoj stranci Antona Korošeca i Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji (JMO) Mehmeda Spaha (Jahić 2010, 521–524).

Za ulazak u Stojadinovićevu vladu Mehmed Spaho tražio je izmenu zakonodavstva o Islamskoj verskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije, koja bi pored ostalog podrazumevala premeštanje sedišta reis-ul-uleme iz Beograda u Sarajevo (Kamberović 209, 109–114; Jahić 2010, 521–524). Na taj način došlo je do novog Nacrta uredbe sa zakonskom snagom o izmenama i dopunama Zakona o Islamskoj verskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije koji je, pored preseljenja reis-ul-uleme u Sarajevo, dao mogućnost islamskim vernicima da u svojim organima biraju predstavnike i raspolažu vakufskim dobrima uz opšti nadzor države. Ono što je takođe važno je da je ovim Nacrtom predviđeno ukidanje Vrhovnog verskog starešinstva i muftijstva (Raković 2015, 138).

Novi Zakon o Islamskoj verskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije stupio je na snagu 31. marta 1936, a novi Ustav Islamske verske zajednice Kraljevine Jugoslavije donet je 24. oktobra 1936. Novim aktima IVZ je, kako navodi Novaković, „u značajnoj meri povratila pravo samostalnog izbora gotovo svih organa i slobodu raspolaganja imovinom uz zadržani okvirni nadzor države. Postavljajući politički zahtev, koji je Vlada bila prinuđena da prihvati, muslimanski kolektivitet je pred veliki svetski sukob poslao jasnu poruku da raspolaže realnom snagom o kojoj se u budućnosti mora voditi računa” (Novaković 2003, 451). S druge strane, ukidanje muftijstva izaziva negodovanje muslimana, čak i van Kraljevine Jugoslavije, s obzirom na to da je reč o „verskoj instituciji i službi s kojom su se vernici bili saživeli u svakodnevnom životu i koja im je, i duhovno i svetovno, mnogo značila” (Barišić 2005, 602).

Stvoreni su uslovi za nove izbore IVZ, ali i eliminisanje Spahovih protivnika iz rukovodstva IVZ. Opuštani su iz vlade i Islamske verske zajednice političari tzv. „prosrpskih pogleda”¹² (Kamberović 2009, 143). Reis-ul-ulema Maglajlić je

12 „Prosrpski” orijentisani muslimani u IVZ smatrali su da sedište jugoslovenskog reis-ul-uleme treba da ostane u Beogradu na čelu sa reisom Maglajlićem. Među njima bio je narodni poslanik Jugoslovenske narodne stranke Mustafa Mulalić, koji je predstavnike Narodne skupštine i izvršne vlasti podsetio da je reis Maglajlić postavljen Ukazom i potpisom Kralja Ujedinitelja, a svečano ustoličenje praćeno njegovim rečima: „Pozdravite moje muslimane i recite im da od mene nemaju boljeg prijatelja!” (Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, versko odeljenje, Fascikla 134 – Predsednik Narodne skupštine ministru pravde, 22. 1.1936, br. 348. S interpelacijom Mustafe Mulalića kao prilogom).

penzionisan. Brat Mehmeda Spahe Fehim Spaho je izabran za jugoslovenskog reis-ul-ulemu sa sedištem u Sarajevu 20. aprila 1938.¹³ Aktivnosti Islamske verske zajednice u Sarajevu sve više se ukrštaju s političkim zalaganjem muslimana za versko-prosvetnom autonomijom. Reis Fehim Spaho imao je ovlašćenje da nadzire sve verske poslove i poslove muslimana u celoj Jugoslaviji, da upravlja vakufskom imovinom i nadzire rad verskih sudova.

Istraživački pristup

Prema Burdijeovoj teoriji društvenih polja potrebno je proučavati istraživačko polje kroz njegove efekte, iz kojih treba da zaključujemo o specifičnim osobinama polja. Pošto su ovi efekti retko proizvod jednostavne uzročnosti, ne treba samo uzeti u obzir osobine objekata i agensa, već ih treba povezati i tumačiti kroz empirijske opservacije u kontekstu mreža odnosa unutar kojih su oni smešteni (Hilgers, Mangez 2015, 19).

Društveno polje je hijerarhijski struktuisana socijalna arena (ili tržište) u kome se akteri takmiče za novac, prestiž i moć. Isto tako, religijsko polje je takmičarska arena čija struktura određuje oblik i (re)prezentaciju verske dinamike (Bourdieu 1987, 121). Na osnovu toga, Burdije smatra da rivalstvo unutar religijskih grupa predstavlja centralni princip koji daje informacije o dinamici datog religijskog polja (Verter 2003, 153).

Ovaj rad se tako bavi Islamskom verskom zajednicom (IVZ) kao religijskim poljem u kome se analiziraju pre svega objektivni procesi, a ne dogmatske borbe. U primeni ove teorije potrebno je izvršiti: a) evaluaciju stepena autonomije polja; b) opisati simbolički poredak i c) izvršiti rekonstrukciju strukture polja (Hilgers, Mangez 2015, 19–22).

Primena sve tri faze teorije društvenih polja omogućava da dođemo do informacija koje su od suštinskog značaja za analizu društvenog univerzuma s ovog relacionog stanovišta (Hilgers, Mangez 2015, 21–22). Srce analize se sastoji u dinamičkom artikulisanju empirijskih elemenata koji su dobiveni iz ove tri faze rada. Dakle, potrebno je da se kroz različite nivoe koji se nadograđuju i hrane jedan drugog sprovede uspešna analiza, a ne da se vrši opservacija predmeta istraživanja (Bourdieu 1999, 607; Hilgers, Mangez 2015, 21–22).

a) Evaluacija stepena autonomije polja

Evaluacija stepena autonomije polja locira položaj predmetne istraživačke oblasti (Sarajevo i Beograd) u celokupnom društvenom prostoru (teritorija Kraljevine Jugoslavije) i u odnosu na druga polja (polje politike, polje prava),

13 Ima mišljenja da je Mehmed Spaho insistirao na ukidanju muftijstava kako bi njegov brat Fehim zadobio funkciju reis-ul-uleme. Ovakve tvrdnje oni su okarakterisali kao „antispahinsku propagandu” (Kamberović 2009, 144).

kako bi se procenio stepen relativne autonomije u odnosu na spoljne interese i susedna polja (posebno područje moći, ekonomsku sferu i političku sferu, itd.) (Hilgers, Mangez 2015, 19–22). Stoga, pored prethodno opisanog položaja IVZ, koji su uređivali Ustav i zakoni Kraljevine, potrebno je osvrnuti se i na aktivnosti Jugoslovenske muslimanske organizacije (dalje u tekstu: JMO) i njihove uloge po pitanju jedinstva i centra IVZ.

Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) predstavlja političku partiju koja je okupljala muslimane nakon Prvog svetskog rata, čiji je prvi predsednik bio Ibrahim Maglajlić.¹⁴ U prvim godinama političke aktivnosti JMO, agrarno pitanje BiH je bilo dominantno (Purivatra 1970, 141).

Na izborima za ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS 1920. godine, JMO je osvojila 6,9%, odnosno 24 poslanička mesta i nametnula se kao politička snaga. U periodu između dva svetska rata njena pozicija bila je vrlo zahvalna, jer je često igrala odlučujuću ulogu u formiranju vlasti, pa je na taj način mogla da artikulise svoje zahteve (Imamović 1998, 141–146, 168–169; Kamberović 2009, 25–37). Ovakva politička pozicija imala je uticaj na sam položaj i određivanje centra IVZ.

Unutar muslimanskog kluba dolazi do podela početkom 1922. godine, koje su se ticale jedinstva i centra IVZ. U ovoj podeli može se uočiti mreža odnosa politike s jedne strane i instrumentalizacije IVZ, s druge strane. Isto tako, možemo primetiti kako se odnosi iz jednog polja prelivaju u drugo (Hilgers, Mangez 2015, 19–22). Tako je na primer, kao uslov za dalju saradnju s vladom, JMO u decembru 1921. godine, između ostalih, podnela i zahtev za donošenje Zakona o jedinstvenoj versko-prosvetnoj samoupravi muslimana u Kraljevini i izradu Zakona o šerijatskim sudovima na teritoriji cele Kraljevine (Imamović 1998, 162).

Jedan deo poslanika JMO je bio za nastavak saradnje s vladom, pa je došlo do rascepa u poslaničkom klubu, čiju su većinu činili „nacionalisti ili prosrpska struja”¹⁵. Spaho je u Centralnom odboru JMO ipak imao većinu, koja će mu pomoći da se profilise kao nesporni lider ne samo stranke, nego i većine muslimana (Kamberović 2009, 44–60). Ove dve frakcije su se razile u martu 1922. godine. Na parlamentarne izbore su izašle pod dotadašnjim imenom Jugoslovenska muslimanska organizacija – JMO, a druga novonastala pod nazivom: Jugoslovenska muslimanska narodna organizacija – JMNO na čelu s tadašnjim tuzlanskim muftijom Ibrahimom ef. Maglajlićem. Na ovim izborima Spahin JMO osvojio je 18 mandata, dok JMNO nije osvojio nijedan (Imamović 1998, 163).

14 Jugoslovenski reis-ul-ulema, koji je bio ustoličen u beogradskoj Bajrakli-džamiji 31.10.1930. godine.

15 Unutar JMO postojale su, prema Kamberoviću, dve grupe koje su nazivane 1. *levičari* – često okarakterisani kao *kroatofil* ili *autonomisti*; 2. *desničari* – nazivani *srbofil* ili *centralisti* (Kamberović 2009, 48–49); Ova *desničarska* frakciju zastupa, prema Imamoviću, „prosrpske ideje” (Imamović 1998). S druge strane, Raković ovu *desničarsku* frakciju naziva „jugoslovenskom i patriotskom”. U ovoj frakciji su muslimani koji između ostalog satraju da je IVZ zajednica svih muslimana na teritoriji Kraljevine Jugoslavije sa centrom u Beogradu (Raković 2015).

Mehmed Spahe se penje ka vođstvu i dobija nadimak „paša od Bosne” (Kamberović 2009, 60). JMO postaje jedan od četiri vodeća pokreta u Kraljevini, pored srpsko-radikalnog, hrvatsko-republikanskog i slovenačkog političkog pokreta (Kamberović 2009; Novaković, 2004). Na ovom primeru, mogu se uočiti aktivnosti, kapital, pozicije i odnos snaga koje dejstvenici ostvaruju u političkom polju, kao i struktura odnosa prema IVZ i Kraljevini (Bourdije 1998, 146; Pavlović 2006, 96).

Primenom teorije polja procenjuju se takođe ograničenja različitih agenasa na terenu (Bourdieu 1987; Hilgers, Mangez 2015, 20) i ispituje se da li ta ograničenja proizlaze iz samog polja, odnosno da li ograničenja proizilaze iz pravila koja su specifična za određenu aktivnost koja u datom polju prevladava, ili ograničenja proizilaze iz imperativa drugog polja. S tim u vezi, može se uočiti da su muslimani predstavljali veliki birački potencijal, pa se godinama prolongiralo formiranje jedinstvene IVZ. Svrha Ustava IVZ iz 1930. godine bila je pridobijanje podrške muslimana za ostvarivanje državne politike (Novaković 2003, 463). Sve do 1935. godine situacija na političkoj sceni bila je takva da je trebalo odvojiti muslimane od tadašnjeg vođe Mehmeda Spahe i Jugoslovenske muslimanske organizacije (*Ibid.*).

Međutim, od 1935. dolazi do promena političke situacije na međunarodnom i unutrašnjem planu,¹⁶ a s tim i JMO ponovo postaje stranka pogodna za formiranje vlade. Glavni uslov političkog lidera bosansko-hercegovačkih muslimana Mehmeda Spahe da uđe u novu jugoslovensku vladu bio je da se sedište reis-ul-uleme izmesti iz Beograda u Sarajevo (Jahić 2010, 522–524). Time je ovo pitanje znatno dobilo na snazi, jer je od njega zavisilo formiranje državne vlasti.

Možemo zaključiti da je uticaj od spolja bio snažan i direktan u polju Islamske verske zajednice. Dakle, polje IVZ je direktno zavisno od interesa državne politike u datom trenutku. U prvom mahu, odsustvo autonomije polja se odrazilo tako što nije ostvareno jedinstvo IVZ od strane državnog vrha, čime su relativno zadovoljena oba agensa, svaki sa svojim konceptom uređenja: IVZ u Sarajevu (na čelu s reis-ul-ulemom) i u Beogradu (s Vrhovnim muftijstvom).

U drugom mahu za ovo polje je karakteristično oslabljivanje „prosrpskih / jugoslovenskih” muslimana. Period 1935–1939, jeste vreme porasta političkog kapitala JMO i njenog lidera Mehmeda Spahe, koji je iskorišćen radi delovanja na položaj, strukturu i centar IVZ, ali i za samo pozicioniranje Bosne i Hercegovine (Kamberović 2009, 134–135). Takođe, ovakav politički kapital JMO imao je za posledicu i svrgavanje političkih neistomišljenika u samoj IVZ, pre svega pristalica JMNO, koji su unutar JMO smatrani muslimanima „prosrpske / jugoslovenske” orijentacije, te mešanje u unutrašnje poslove i izbore u IVZ (Raković 2015, 136–143). Direktan uticaj političkog polja na pitanja koja se tiču polja IVZ govori nam o odsustvu (potpune) autonomije polja IVZ.

16 Dolazi do atentata na kralja Aleksandra Karađorđevića 1934. godine u Marseju, koji su izvršili pripadnici ustaša i makedonske organizacije VMRO, koji su se zalagali za otepljenje od Jugoslavije i stvanje samostalnih država Hrvatske i Makedonije. U periodu 1928–1939, dolazi do Velike svetske ekonomske krize, kao i do pobede nacizma u Nemačkoj.

b) Simbolički poredak

Analizom aktivnosti dolazimo do opisivanja simboličkog kapitala koji čini specifičnost predmetnog polja. Cilj je shvatiti šta je posebnost polja: njegov specifičan kapital, pravila i simbolički poredak njegovih produkcija. Simboličko uređivanje u predmetnom polju se sastoji u deklarativnoj aktivnosti u kojoj dejstvenici učestvuju kroz izjave, praksu, označavanje, imenovanje, međusobno povezivanje (aktera, akcija, kvaliteta, sredstava, objekata, vrednosti itd.) (Hilgers, Mangez 2015, 19–22).

U analizi člana 10. Ugovora o zaštiti manjina treba imati u vidu evoluciju odnosa islamskih i neislamskih naroda na ovom području, ali i brojne međunarodne ugovore i propise o regulisanju ovih problema na Balkanu u 19. veku. Nametanje ugovora o manjinama Kraljevini SHS na Versajskoj konferenciji obrazloženo je velikim uvećanjem teritorije Kraljevine SHS, tako velikim da se postavljalo pitanje da li je promena države toliko velika da je u stvari značila prestanak njenog prethodnog identiteta (Degan 1972, 86–87). U Kraljevini SHS sve partije bile su protiv potpisivanja ovog ugovora, jer su ga smatrale povredom „državnog i narodnog suvereniteta”.¹⁷

Dakle, ovaj Ugovor, posebno članovi 2 i 7, odnosili su se na zaštitu svih religija i bez sumnje i na muslimane. Međutim, interesantno i paradoksalno je da je već Krfska deklaracija (1917) proglasila islamsku veroispovest kao ravnopravnu s pravoslavnom i katoličkom, a to je u potpunosti potvrdio član 12 Vidovdanskog ustava 1921. godine. Ovo je značilo da pripadnici islamske veroispovesti pripadaju, zajedno s pravoslavcima i katolicima, većinskom stanovništvu u ujedinjenoj državi. I pored svega navedenog, Vlada kraljevine SHS je priznala međunarodnim ugovorom status manjinske religije i specijalna prava iz kojih je stajala Liga naroda. Ova dva statusa su u potpunoj suprotnosti kada je reč o muslimanima koji ne pripadaju nacionalnim i jezičkim manjinama (Degan 1972, 93).

Problem ratifikacije ugovora je došao na dnevni red pred Privremenu narodnu Skupštinu 1920. Tada je u ime vlade Vojislav Besanović izjavio kako je „naša delegacija potpisala ugovor zbog teških posledica koje bi izazvale njegovo nepotpisivanje” (Degan 1972, 94). U debati je deklaraciju prokomentarisao poslanik muslimanskog porekla, Šukrija Kurtović, istakavši da „u tom ugovoru Muslimani svrstani kao manjina, s obzirom na to da oni, po njegovom mišljenju, čine većinu stanovništva” (Degan 1972, 94). Takođe, on je naglasio da član 10 Ugovora o manjinama „ne samo da je nepotreban – jer se muslimanima obećava ono što oni već imaju – on je za muslimane uvredljiv i štetan!” (Jahić 2010, 126). Ipak, nakon ove debate je ratifikovan Ugovor gotovo jednoglasno, „kao nužno zlo, kao nešto što se nije dalo izbeći” (Degan 1972, 94).

17 Naročito pošto je od ovog ugovora Italija bila oslobođena, a imala je pretenzije na slovenačke i hrvatske teritorije (Degan 1972, 87).

Postavljanje muslimanskog pitanja na ovaj način bilo je potpuno pogrešno iz istorijskih, nacionalnih i političkih razloga (Imamović 1998, 159). Prvo, muslimani u Bosni i Hercegovini i Raškoj oblasti jesu slovensko stanovništvo koje je primilo islam i steklo određene posebne osobine. Ali u jednoj slovenskoj državi ovo slovensko stanovništvo, koje naseljava njen središnji deo, nije moglo da se smatra manjinom (*Idem.* 159). Drugo, muslimani na Kosovu i Metohiji i Makedoniji pripadali su u etničkom pogledu, u velikoj većini, albanskoj i turskoj nacionalnosti, pa im je trebalo osigurati nacionalna, a ne verska manjinska prava, koja zapravo ni Albanci ni Turci nisu imali (*Idem.* 159–160). Na osnovu svega navedenog nameće se pitanje da li je priznavanje statusa muslimana kao (manjinske) verske zajednice bila još jedna loša usluga, barem kada je reč o muslimanskom stanovništvu srpskohrvatskog jezika?

Interakcija polja IVZ i polja politike i prava, jasno se može videti i kroz aktivnosti i izjave vrhovnog muftije Kraljevine Jugoslavije Mehmeda Zekerijaha Ćinara.¹⁸ Vrhovni muftija Kraljevine Jugoslavije Mehmed Zekerijah Ćinara poslao je pismo ministru pravde Milanu Srškiću 12.11.1929. godine, u kome je podvukao da je do tada više puta tražio od državnih vlasti da se usvoji Zakon o muslimanskoj verskoj upravi, ali da je nakon poslednjeg razgovora s ministrom pravde istakao da:

Poznavajući vrlo dobro prilike naše otadžbine meni je lako shvatiti svu delikatnost ovog pitanja i njegovo zadiranje u političke interese državne celine, pa mogu razumeti da je u današnjim prilikama teško doneti jedinstven zakon o muslimanskoj verskoj upravi, a naročito rizično rešavanje ovog pitanja bez temeljitog proučavanja i nečekajući podesan momenat.¹⁹

Vrhovni muftija Mehmed Zekerijah Ćinara je smatrao da je ovo pitanje veoma važno, jer zakonskim putem nije rešeno pitanje vlasti Vrhovnog muftijstva u Beogradu nad muslimanima u bivšim Kraljevinama Srbiji i Crnoj Gori, odnosno „južnim krajevima Jugoslavije”, ali ni versko-vakufska uprava na tom prostoru. On je sugerisao da se do usvajanja Zakona o jedinstvenoj islamskoj zajednici donese privremeni zakon ili uredba koja bi regulisala organizaciju na prostoru pod jurisdikcijom Vrhovnog muftijstva u Beogradu (Raković 2015, 132).

18 Mehmed Zekerijah – Zeki Ćinara nosilac je značajnih odlikovanja i priznanja. Pored verskih titula, za patriotsko držanje u toku Prvog svetskog rata, odlikovan je Karađorđevom zvezdom, najvećim odlikovanjem između dva svetska rata. Kralj Jugoslavije ga je odlikovao Ordenom Svetoga Save III, II i I stepena s lentom, a sultan Rešad ordenom Osmanlije IV stepena. Za zasluge u toku NOB-a, posleratne obnove i izgradnje i njegovog delovanja na planu jačanja zajedništva, predsednik Josip Broz Tito ga je odlikovao Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vencem.

19 Arhiv Jugoslavije, fond Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, versko odeljenje, fascikla 134 Pismo vrhovnog muftije Mehmeda Zekija ministru pravde Milanu Srškiću, 12.11.1929, br. 2072.

Ministar pravde Milan Srškić je sutradan, 13.11.1929. godine, obavestio predsednika vlade Kraljevine Jugoslavije, generala Petra Živkovića, da je po aktu vrhovnog muftije iz Beograda uzeo u postupak donošenje Zakona o Islamskoj verskoj zajednici, koji bi trebalo da razmatra posebna komisija.²⁰ U Komisiju za izradu i proučavanje Zakona o Islamskoj verskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije imenovao je 2.12.1929. bosansko-hercegovačkog reis-ul-ulemu Džemaludina Čauševića, vrhovnog muftiju iz Beograda Mehmeda Zekerijaha Činaru, vrhovnog šerijatskog sudiju Abdulaha Bušatlića, sedmoricu islamskih verskih službenika i četvoricu državnih službenika.²¹

Početkom 1930. godine donesen je Zakon o IVZ, a na čelu otpora novim propisima bio je bosansko-hercegovački reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević, koji je prvo dao podršku za izradu zakona kojim bi islamske zajednice bile ujedinjene u Islamsku versku zajednicu Kraljevine Jugoslavije. Međutim, kasnije se suprotstavio ukidanju samostalnosti Islamske verske zajednice u odnosu na državne organe. Čauševićeve primedbe na Nacrt zakona o Islamskoj verskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije nisu usvojene, pa je dalje zaoštavao odnos prema vlastima (Jahić 2010, 358–362).

Vlada se nije osvrtila na ovakve reisove kritike. Čaušević je više puta tokom 1930. godine apelovao da se zakon sankcioniše, a ukoliko se to ne desi zatražio je da ga razreše s dužnosti reisa. Takođe, on je maja 1930. godine obavestio ministre da ne želi da sarađuje s „glavnim vakufskim poverenstvom i sa ljudima koji su mu nametnuti” (Imamović 1998, 166–167). Čaušević je radio bez podrške tadašnjih muslimanskih političara koji su se povukli, čekajući dalji rasplet događaja.

Treba pomenuti njegovo pismo ministru pravde Milanu Srškiću, 20.01.1930. godine, u kome zahteva da se verski i vakufski organi biraju a ne postavljaju, jer „je vrlo neugodno, da bez izbora ulema predstavlja Islamsku versku zajednicu” (Imamović 1998, 165). Istovremeno, Čaušević je tražio odvajanje crkve od države, ravnopravnost svih veroispovesti, nenametanje verskih svetaca, obeležja i ceremonija nemuslimanskog karaktera u javnim institucijama koje je potrebno osigurati zakonom (Imamović 1998, 165).

Na osnovu ovih izjava može se uočiti dosta različiti stav i odnos vrhovnog muftije Mehmeda Zekerijaha Činare i reisa Čauševića prema pitanjima autonomije i centra IVZ, stanja u zemlji, kao i odnosa prema Kraljevini. Takođe, goruća pitanja, zahtevi i izazovi pred kojima se nalazi kako kraljevina, tako i islamska zajednica, umnogome se razlikuju. Različiti stavovi i pogledi prema položaju, statusu i funkciji IVZ, kao i odnosu prema kraljevini, izvršnoj vlasti i institucijama sistema, možda su uslovljeni i geografskim prostorima iz kojeg

20 Arhiv Jugoslavije, fond Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, versko odeljenje, fascikla 134 – Pismo ministra pravde predsedniku Ministarskog saveta, 13.11.1929, br. 93563/29.

21 Arhiv Jugoslavije, fond Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, versko odeljenje, fascikla 134 – Odluka ministra pravde o sastavljanju u Komisije za izradu i proučavanje Zakona o Islamskoj verskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije, 2.12.1929, br. 9795.

ovi funkcioneri IVZ dolaze – reis-ul-ulema Čaušević iz Bosne i Hercegovine, a vrhovni muftija Mehmed Zekerijah Ćinara iz Raške oblasti.

Ovde je potrebno napomenuti da se s gotovo istim izazovom Islamska zajednica na teritoriji Republike Srbije susrela 2006. godine, kada su Islamske zajednice Srbije s centrom u Beogradu i Islamska zajednica u Srbiji (Rijaseta Bosne i Hercegovine) s centrom u Sarajevu predale zahtev za registraciju kao tradicionalne verske zajednice. Nakon toga, formirana je komisija za utvrđivanje činjenica o istorijskom kontinuitetu i pravnom legitimitetu Islamske zajednice u Republici Srbiji, s vrlo sličnim ciljem kao i u slučaju komisije formirane krajem 1929. godine, a to je, između ostalog, određivanja centra Islamske zajednice.

Analizom aktivnosti možemo zaključiti da su se odnosi Kraljevine prema IVZ i njenom specifičnom kapitalu vremenom menjali, posebno kada je uočeno da su muslimani vrlo dragocen glasački potencijal, koji se više ne sme zanemarivati. Ovakva činjenica na političkom i demografskom planu predstavljala je simbolički kapital IVZ. S ovakvim kapitalom muslimana Kraljevine počinje da se menja simboličko uređenje polja IVZ, donošenjem raznih pravnih i ustavnih akata. S tim u vezi, Ustavom iz 1929. godine islam prelazi iz manjinske u religiju ravnopravnu s ostalim priznatim većinskim verskim zajednicama.

Simbolički poredak IVZ je specifičan po tome što su tokom celog istraživanog perioda dominantni tzv. „prosrpski/jugoslovenski” i „probosanski” dejstvenici, koje sa sobom nose različiti simbolički kapital. Agensi unutar polja (IVZ) po mnogim pitanjima IVZ i odnosa prema državi imaju primetno različite akcije, praksu, vrednosti, koji se na primer mogu videti iz prethodnih izjava muftije i reis-ul-uleme. U prilog tome, govore i njihove različite ideologije i aktivnosti istaknutih političara i funkcionera IVZ tokom Drugog svetskog rata: od priključivanja Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini Draže Mihailovića, zatim NOB-a, do članstva u vladi NDH, itd.

c) Rekonstrukcija strukture polja

Fokusiranjem na objektivizaciju struktura relativnih pozicija ostvaruje se rekonstrukcija strukture pozicija (Hilgers, Mangez 2015, 21). Tako se u radu mogu uočiti ko su glavni agensi: Islamska verska zajednica (IVZ) s centrom u Sarajevu i Beogradu, Mehmed Zekerijah Ćinara, vrhovni muftija za teritoriju „bivše Srbije, Južne Srbije i Crne Gore”; Džemaludin Čaušević, reis-ul-ulema za teritoriju Bosne i Hercegovine, Ibrahim Maglajlić, jugoslovenski reis-ul-ulema i Fehim Spaho.

Služeći se rekonstrukcijom strukture pozicija došla sam do odgovora na pitanje šta je organizacioni princip strukture pozicija koja ih povezuje, suprotstavlja, razlikuje i vrši hijerarhiju (Hilgers, Mangez 2015, 21–22). Na taj način pozicionirala sam IVZ u periodu između dva svetska rata ne samo pravno-normativno, već i kroz prizmu spoljnih i unutrašnjih političkih događanja i odnosa

između Beograda i Sarajeva, koji je umnogome opisivao i nacionalne odnose i sukobe između ovih centara.

Može se zaključiti da je na početku IVZ imala dva različita principa uređenja po kojima je funkcionisala, i čini se da je to osnovna razlika između dva dominantna agensa u pozicioniranju IVZ. Za jednog dominantnog agensa, IVZ je bila gotovo jedina autonomna institucija bosanskohercegovačkih muslimana (Imamović 1998, 157). Ovde je reč o periodu kada je austrougarski Statut bio na snazi – od formiranja Kraljevine do Oktroisanog ustava 1930. – i o periodu nakon prelaska IVZ „u njegov pravi” centar Sarajevo – period od 1935. godine. Za drugog dominantnog agensa polja, ovakvo poimanje IVZ je neopravdano, pre svega zbog društveno-političke situacije na međunarodnom i unutrašnjem planu, gde je IVZ podložna trgovanju i zloupotrebama radi ostvarivanja nacionalno-separatističkih ideja. Pored toga, ovaj agens daje značaj tome što IVZ nije samo verska zajednica bosanskohercegovačkih, nego i svih muslimana Kraljevine (Raković 2015, 136–137). Ovaj agens polja i njemu bliski imali su relativno dobru saradnju s vladom Kraljevine i samim kraljem, sve do 1935. godine.

Zaključak

U nastojanju da analiziram pitanje odsustva jedinstva Islamske verske zajednice u Kraljevini SHS (Jugoslaviji), težila sam da predstavim različita gledišta i aspekte ovog kompleksnog pitanja. Uvid u građu ostavlja i čitaocima prostor za donošenje zaključka o tome koja je odluka u periodu između dva rata bila najbolja za muslimane Kraljevine, odnosno gde je trebalo postaviti „pravi” centar IVZ. Moja građa i analiza, pored ostalog, pokazuju da je možda neminovnost za IVZ da ima dva centra – i u Beogradu i Sarajevu.

Jugoslovenski muslimani i Islamska zajednica, kao njihova predstavnička institucija u novonastaloj državi, težili su da institucionalizuju svoje postojanje kao zajednice. Međutim, postojala su brojna unutarnja neslaganja i različiti interesi u pogledu samoodređenja, granice identiteta i unutrašnjih političkih i verskih razlika. S tim u vezi, mnogi autori smatraju da je preplitanje verskih potreba i političkih aspiracija izvršeno na papiru, ali da nikada u praksi nije u potpunosti zaživelo (Raković 2015; Imamović 1998; Novaković 2003, 2004).

Od samog formiranja Kraljevine SHS pitanje IVZ direktno je povezano s političkim poljem, a u prilog tome govori i činjenica da je jedan od osnivača političke partije JMO u to vreme, Ibrahim Maglajlić, bio i tuzlanski muftija; takođe, on je i budući jugoslovenski reis-ulema i Spahin protivnik. Isto tako, različite promene na društveno-političkom planu bile su značajan faktor izmena u polju IVZ, posebno u periodu od 1935. godine, kada je jedan od uslova Mehmeda Spahe da uđe u jugoslovensku vladu bio primena zakona o IVZ i premeštanje njenog centra iz Beograda u Sarajevo.

Na osnovu izloženog, zaključila sam da je polje Islamske verske zajednice direktno uslovljeno društveno-političkim događajima. Zatim, simbolički poređak u polju je specifičan po agensima (dejtvenicima) neretko nazivanim *centralistima* i *autonomistima*, koji poseduju različiti kapital, ideologiju, stavove u vezi s IVZ. Konačno, rekonstrukcija strukture polja jasno upućuje na glavne agense u polju, dva dominantna koncepta pozicioniranja IVZ i njihovog odnosa sa državnom.

Pitanje centra Islamske verske zajednice Jugoslavije – Beograd i/ili Sarajevo – do današnjih dana nije rešen. U socijalističkoj Jugoslaviji verski centar muslimana je ostao u Sarajevu, ali je raspad jugoslovenske države 1991. godine proizveo stare podele u Islamskoj zajednici, posebno u Republici Srbiji. U prevazilaženju ovog problema i pronalaženja rešenja u kome će obe strane biti zadovoljne potrebno je dosta znanja, razumevanja i međusobne saradnje.

Izvori

- Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, versko odeljenje, Fascikla 134 – Dopis vrhovnog muftije ministru pravde, 30. Decembar 1929, br. 9795.
- Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, Fascikla 134 – Odluka ministra pravde o sastavljanju Komisije za izradu i proučavanje Zakona o Islamskoj verskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije, 2. decembra 1929, br. 9795.
- Arhiv Jugoslavije, fond Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, versko odeljenje, Fascikla 134 – Odluka ministra pravde o sastavljanju u Komisije za izradu i proučavanje Zakona o Islamskoj verskoj zajednici.
- Arhiv Jugoslavije, fond Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, versko odeljenje, Fascikla 134 – Pismo ministra pravde predsedniku Ministarskog saveta, 13. novembar 1929, br. 93563/29.
- Arhiv Jugoslavije, fond Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, versko odeljenje, Fascikla 134 – Pismo vrhovnog muftije Mehmeda Zekija ministru pravde Milanu Sršiću, 12. novembar 1929, br. 2072.
- Arhiv Jugoslavije, fond Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, versko odeljenje, Fascikla 134 – Proglas Zakona o Islamskoj verskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije, 31. januar 1930, br. 10580.
- Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, versko odeljenje, Fascikla 134 – Dopis reis-ul-uleme za Bosnu i Hercegovinu, 19. Januar 1930, br. 69/930. *Državopis Srbije* IX. 1879. Beograd.
- Popis 1991 (sa osvrtom na rezultate ranijih popisa 1921–1981)*. Savezni zavod za statistiku, Beograd 1998.
- Zakon o uređenju šerijatskih sudova i o šerijatskim sudijama* od 31.3.1929.godine. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.

Literatura

- Antić, Velizar, Veković, Marko. 2012. Odnos islamske zajednice BiH prema islamskim zajednicama u Srbiji. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 7, I deo „Politička teorija, politička sociologija i politički sistem”: 103–118. Dostupno na: <http://test.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/07-Velizar-Anti%C4%87-i-Marko-Vekovi%C4%87-Odnos-Islamske-zajednice-BiH-prema-Islamskim-zajednicama-u-Srbiji.pdf>; pristupljeno 9.10.2019.
- Barišić, Srđan. 2005. Iz našeg neposrednog susedstva – Muslimani. *Teme. Časopis za društvene nauke* 29 (4): 597–612.
- Bourdieu, Pierre. 1987. „Legitimation and Structured Interests in Webers Sociology of Religion”. U *Max Weber: Rationality and Modernity*, eds. Lash, Scott, Whimster, Sam, 119–139. Routledge.
- Bourdieu, Pierre. 1998. „Društveni prostor i simbolička moć”. U *Interpretativna sociologija*, ur. Spasić, Ivana, 143–158. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva.
- Bourdieu, Pierre. 1999. *Nacrt za jednu teoriju prakse. Tri studije o kabilskoj etnologiji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bourdieu, Pierre. 2005. *Language and Symbolic Power*. ed. John P. Thompson. Cambridge: Polity Press.
- Degan, Vladimir Đuro. 1972. Međunarodno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih narodnosnih skupina na položaju Jugoslavije. *Prilozi. Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo* 8: 55–103.
- Hilgers, Mathieu, Mangez, Eric. 2015. „Introduction to Pierre Bourdieu’s Theory of Social Fields”. U *Bourdieu’s Theory of Social Fields, Concepts and Applications*, eds. Mathieu Hilgers, Eric Mangez, 1–35. Routledge.
- Imamović, Mustafa. 1998. *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.
- Jahić, Adnan. 2010. *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju; Islamska zajednica u Hrvatskoj i Medžlis u Hrvatskoj, Medžlis Islamske zajednice Zagreb.
- Jovanović, Vladan. 2013. *Država i islamska zajednica na jugu*. Dostupno na: <https://pescanik.net/drzava-i-islamska-verska-zajednica-na-jugu>; pristupljeno 9.10.2019.
- Kamberović, Husnija. 2009. *Mehmed Spaho: (1883–1939): politička biografija*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualca.
- Kapidžić, Hamdija. 1958. *Hercegovački ustanak 1882. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Karčić, Fikret. 2005. *Šerijatski sudovi u Jugoslaviji 1918–1941*. Sarajevo. Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, El Kalem.
- Karčić, Fikret. 2008. „Disolucija SFRJ i njene posljedice za islamsku zajednicu”. U *Organizacija islamskih zajednica u regionu*, ur. Dževad Hodžić, 9–12. Sarajevo: Udruženje ilmije IZ-e u BiH.
- Novaković, Dragan. 2003. Organizacija i položaj islamske verske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji. *Teme. Časopis za društvene nauke* 27 (3): 451–474.
- Novaković, Dragan. 2004. *Školstvo Islamske zajednice*. Niš: JUNIR.

- Purivatra, Atif. 1970. *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*. Sarajevo: Svjetlost.
- Pavlović, Vukašin. 2006. Burdijeov koncept simboličke moći i političkog kapitala. U *Nasleđe Pjera Burdijea, pouke i nadahnuća*, ur. Miloš Nemanjić, Ivana Spasić, Ivana, 91–107. Beograd. Institut za filozofiju i društvenu nauku, Zavod za proučavanje kulturnog razvoja.
- Pržić, A. Ilija. 1933. *Zaštita manjina*. Beograd: Knjižnica Gece Kona.
- Raković, Aleksandar. 2015. *Srbi i religijski intervencionalizam 1991–2015*. Beograd: Hrišćanski kulturni centar.
- Šaljić, Jovana. 2013. Islamska zajednica Srbije: prvih deset godina (1868–1877). *Istorijski časopis* 62: 345–359.
- Šehić, Nusret. 1980. *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost.
- Verter, Bradford. 2003. Spiritual Capital: Theorizing Religion with Bourdieu against. *Sociological Theory* 21: 151–174.

Primljeno: 1.05.2019.

Odobreno: 15.10.2019.

Sana Migati Kozlica

Belgrade and Sarajevo: Centers of the Islamic community between the two world wars

Abstract: In this article, I examine the position and role of the Islamic Religious Community (IRC) in the period after the formation of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (later the Kingdom of Yugoslavia) until the outbreak of World War II. During this period, the Muslims in the Kingdom found themselves divided between two centers – Belgrade and Sarajevo. The central part of this article examines the political relations between the Kingdom and the IRC, which deeply affected the status and the autonomy of IRC. In the analytical part, I apply Bourdieu's theory of social fields, using historical sources, archival material, and demographic data. The paper attempted to contribute to a better understanding of the (dis)unity of the Islamic Religious Community in the territory of the Republic of Serbia after the collapse of the socialist Yugoslavia.

Key words: Islamic Religious Community (IRC), Belgrade, Sarajevo, Islamic Community Law, Bourdieu's Field Theory